

TURKIY TILLARGA XOS KULOLCHILIK TERMINLARINING QIYOSIY TAHLILIGA DOIR

Sariyev Sherzod Norqo‘ziyevich,
O‘zbekiston-Finlandiya pedagogka instituti,
Samarqand, O‘zbekiston

<https://orcid.org/0000-0002-7607-364X>

e-mail: sherzodsariyev@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada kulolchilikning paydo bo‘lishi va ishlab chiqarish jarayonlari, shuningdek, to‘plangan materiallar asosida kulolchilik terminlarining leksik-semantik guruhga bo‘linishi. Xalq hunarmandchiligining muhim tarmog‘i bo‘lgan kulolchilik atamalarining semantik xususiyatlarini o‘rganish bilan bir qatorda ularning lug‘aviy ma‘nolarini o‘rganish bugungi kunda juda dolzarb hisoblanadi.

Tayanch so‘z va iboralar: kulolchilik, leksik-semantik guruh, mahsulot, atama, terminologiya, kasb, loy, naqsh, rang, tuproq, gil.

Ma‘lumki, kulolchilki ko‘p asrlik tajriba natijasida shakllangan. Milliy hunarmandchilikning muhim turlaridan biri bo‘lgan kulolchilik qadimiy hunarlardandir. Bu jarayonlar turkiy xalqlar tarixining bir qismidir. Turkiy xalqlar lug‘at boyligining asosiy qismini kulolchilik leksikasi tashkil etadi. Sohaga doir leksik birliklarning tarkibini ko‘rib chiqilganda, uning tarixi turkiylar tarixi, etnografiyasi, etnopsixologiyasi, til madaniyati bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ma‘lum bo‘ladi. Tadqiqotchilar arxeologik materiallar asosida shunday xulosaga kelishdi. natijada ular bizning eramizdan oldin, milodiy IV-ming yillikdan boshlab turkiy davlatlar sanoatining asosiy turlaridan biri bo‘lganligi tarixiy manbalarda qayd etilganligi aniqlandi.

Chunki ularda turkiy xalqlar hayotida ham shunday: iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlar aks etgan bo‘ladi. Bu esa nafaqat o‘zbek, balki barcha turkiy tilining kulolchilik leksikasini har tomonlama o‘rganishga ixtisoslashganligidan dalolat beradi. Albatta, kulolchilik terminologiyasi - tilning ijtimoiy guruhlari hamda hududiy xoslanishga egaligi bilan o‘ziga xos ahamiyat kasb etganligi uni o‘rganishda dala ekspeditsiyalari uyushtirish bilan bog‘liqligini taqozo yetadi.

Hozirgi turkiy tillarda ayrim birliklar qo‘llanilsa-da, ayrim so‘zlar hozirgi tilimiz nuqtai nazaridan u allaqachon arxaiklashgandir. Shuningdek, kulolchilik

leksikasiga mansub leksik birliklarning ko‘pligi adabiy tilda emas, balki ma’lum hudud sheva leksikasi bilan bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi. Boshqacha aytganda, u boshqa turkiy tillar hamda ularning shevalari leksikasini tarixini tahlil qilish hamda ularga xos soha leksikasini qiyosiy tahlil qilish hamda uni lingvistik va madaniy jihatdan o‘rganish zarurligini ko‘rsatmoqda. Shuningdek soha terminologiyasini tadqiq etishda qadimgi va o‘rta asr turkiy alifbolari, shuningdek, hozirgi turkiy tillar va yozuvlarni taqqoslash maqsadida materiallar o‘rganish ham yaxshi natija beradi.

Turkiy tillar tilining kulolchilik leksikasida grammatik qoidalarga amal qilishi hamda ularning leksikadagi hosila leksik birlik bolsa-da, soha vakillari nutqida kamroq qo‘llanadi, sohaga doir lug‘aviy birliklarni to‘liq ifodalamaydi, ular turkiy tillarning so‘zlashuv nutqiga xos so‘zlar sifatida faolroq qo‘llaniladi. Kulolchilik terminologiyasiga aloqador so‘zlarning aksariyati qo‘llanish doirasi cheklangan so‘z va terminlardir. Odatda ular ko‘pincha kulolchilik bilan shug‘ullanuvchi shaxslar nutqida kuzatiladi. Masalan, gil tuprogi, jikol “loy qozon” kulolning shakl berish uchun ishlatadigan yog‘och pichoq, “galbari” kulolning kitresida qizdirilgan.

Loy materialini alohida yoki qum bilan birga aralashtirishda kulolchilikda loy materialni ortiqcha moddalardan tozalashda maxsus yog‘ochdan foydalanilgan. Masalan, ozarbayjon tilida “bo‘yni qiyshiq kishilar bo‘ynini to‘g‘rilash uchun moomiyo ishlatgan yog‘och bo‘lagi”- kartalas; "loy idishning pastki qismini shakllantirish uchun ishlatiladigan asbob"-teglik; gabatrin-ayollar tomonidan ishlatiladigan yog‘och tayanchli yuvish mashinasi, har bir ikki o‘tkir tishli metall vilka -gagramma; "kulol mahsulotini qismlarga bo‘lish uchun tayyorlash jarayoni-galib «dulus garx”, “list”- sopol idishni bosish, tekishlash orqali shakllantirish uchun ishlatiladi.

Jarayon davomida ho‘l qozonga to‘plangan loy materialni kulol g‘ildirakli o‘chog‘ida qizdirilgan. Binoning yoqilg‘i aralashtirish uchun ishlatiladigan 4-5 m. uzunlikdagi yog‘och xoda tartibga solish – lena; nasxim -loy material alohida yoki ol bilan aralashganda qum bilan birga ishlatiladi, nopokliklardan tozalash; picana-pishgan loy miqdorini anglatadi.

Kulolchilik mahsulotinin tuzatish uchun”- piya(bu pechni mahkamlashda ishlatiladi). Kulolchilik texnikasi, piiskar- kulolchilikda loy materialni pishitish uchun ishlatiladi.

Turkiy tillar kulolchilik leksikasining asosiy qismini sheva so‘zlari tashkil etadi. Tilshunoslikda ular «dialekt terminlari» va «dialektizm» tarkibiga kiritiladi. Kulollar nutqida qo‘llangan shevaga so‘z va terminlar ham dialektika tushunchasi sifatida o‘rganiladi.

Tarixan kulolchilik markazlari alohida, ixtisoslashgan tarzda faoliyat yuritgan. Shahar markazlarida kulolchilik mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyasida ham, ularni nomlashda ham har xilliklar yuzaga kelishi uchun imkoniyat yaratdi.

Soha terminologiyasi - odamlarning ijtimoiy hayoti, iqtisodiy faoliyati bilan ham bog‘liq. Bu soha asosan kulolchilik bilan bog‘liq. Kulolchilikda qo‘llaniladigan kulolchilik asboblari nomlari, sopol buyumlar tayyorlashda ishlatiladigan atama, material va boshqalarni ifodalovchi terminlar ham talaygina

Kulolchilik terminologiyasi etnografik leksika bilan o‘xshash tomonlarga ega bo‘lsa-da, bu ikki soha bir-biridan farq qiladi. Etnosning moddiy va ma‘naviy madaniyatini aks ettiruvchi so‘zlar, leksik birliklardir.

Kulolchilik terminologiyasi uyg‘unlik sohasiga ko‘ra bir-biri bilan munosabatda bo‘lgan jinslarning nutqida ishlatiladigan so‘zlardir. Etnografik terminologiya esa boylik va boylik nuqtai nazaridan kulolchilik lug‘atidan keskin farq qiladi.

Shevaga oid terminlar kulolchilik leksikasining salmoqli qismini tashkil qiladi. Tarixan, kulolchilikning turli hujjatlarida, boshqa markazlar bilan bog‘lanmagan holda, alohida shakllanmagan. Bu jarayon jamiyat rivojlanishi bilan bog‘liq.

Kulolchilikda ishlatiladigan kulolchilik qurollari va ularning qismlari nomlari, kulolchilik ishlab chiqarish unchalik murakkab bo‘lmagan texnikaga asoslangan terminlardan iboratdir.

O‘zaro bog‘liq terminlarni semantik sohalari bo‘yicha quyidagicha tasniflash mumkin:

a) kulolchilik dastgohi ning orqa qismi (qo‘l yoki oyoq orqasi), shuningdek, uning alohida qismlarining nomi lug‘aviy birliklarni bildiruvchi: bala khetiik "potter's lovhest above the arch", carx "potter". Kulollar tomonidan kichik o‘q atrofida aylanadigan mahsulotni tayyorlash uchun ishlatiladi. U aylanaga o‘xshaydi, ustun yoki oyoq bilan yasalgan asbob , orqa "kulol jo‘mrakining tepasida joylashgan. Pastki qismi", tovon "o‘q kulolning bo‘yniga tegadigan joy", hujum "kulol kamarining pastki qismi laqvhasi, galib "dulus- charx", o‘q "dulus garkh" pastki va yuqori qismlari bir-biri bilanulash qismi", o‘quvchi "kulol orqasidagi o‘qning oxiriga o‘tkazilgan metall bo‘lagi", o‘rindi "kulol bo‘ynining metall bilan izolyatsiya qilingan pastki qismi", ichi bo‘sh- "kulol bo‘ynining pastki qismidagi teshik", "kulol g‘ildiragining yuqori qismi", yasdig- "o‘q kulol charxidan o‘tgan joy".

b) sopol buyumlar yasashda ishlatiladigan asboblarni ifodalovchi

leksik birliklar: galbari -"kulolxonadagi issiqlikni tartibga soluvchi vosita", kiyon "kulol"- qozondagi issiqlikni tartibga soluvchi vosita", gira "kulol qozonini

saqlash uchun ishlatilgan. Arralash uchun ishlatiladigan 4-5 m. uzunlikdagi yog‘och xoda, og‘ish "kulol doirasida" pishirilgan idishlarning tagiga qo‘yilgan temir plastinka, ular yopishib qolmasligini ta‘minlaydigan asbob-zola. Kulol choynakining yoqilg‘isini aralashtirish uchun xizmat qiladigan 4-5 m. uzunligi bo‘yicha yog‘och sivil.

v) sopol idishlarni tayyorlashda shakl berish uchun ishlatiladigan asboblarning nomini bildiruvchi leksik birliklar: bazak taroq - kulol buyumiga naqsh yasash uchun ishlatiladigan yog‘och asbob, bigag-kulolning kulolchilikka shakl berishda ishlatilgan yog‘ochi-bigaq, jikol - kulol sopol idishlarga shakl berish uchun ishlatiladigan yog‘och pichoq – taroq; kulol sopol idishlarni shakllantirish uchun ishlatiladigan yog‘och tayoq; yog‘ochdan kulol chetiga naqsh solish uchun foydalanilgan, kulol ayollar tomonidan qo‘llaniladigan metall pichoq; karkar- uzun bo‘yinli kulolchilik buyumlarining bo‘yni; kulolning qozon yasashda qo‘llagan yog‘och bo‘lagi – kartalas; loydan yasalgan idish tagiga qolip tayanchli, ikki uchi o‘tkir metall - kattabag, sopol idishning bo‘ynini so‘zlash uchun gargi taroq ishlatiladi.

Xulosa qilib aytganda, ushbularga asosida nafaqat o‘zbek, balki turkiy tillar kulolchilik terminlarining qo‘llanish mazmunli mohiyatini tadqiq etish bugungi turkiyshunoslik fani oldida zudlik bilan bajarishi lozim bo‘lgan vazifalardan biri ekanligi xususida fikr bildirish lozimligini anglashga to‘g‘ri keladi.

Adabiyotlar

1. Bulatov S. O‘zbek xalq amaliy bezak san’ati.- Toshkent. “Mehnat” 1991, 290-bet
2. Mualliflar jamoasi. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent. ”Fan” nashriyoti 1981, 18,33-betlar
3. Raximov. M.K. “ Художественная керамика Узбекистана”. – Toshkent. 1951, 16- bet
4. Nafasov T. O‘zbek hunarmandchiligi va o‘zbek toponimiyasi // Nafasov T.,
5. Tursunov Sh. Qarshi shahri mahalla va ko‘cha nomlari. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008. -16-bet.
6. <https://procedia.online/index.php/applied/article/view/955/841>
7. <https://tadqiqot.uz/index.php/language/article/view/8046/7644>